

AHMAD DONISH ILMIY MEROSIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHGA MUNOSABATI

Miltiqboyev Bobir Zokirovich

O'zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada Ahmad Donishning ilmiy-falsafiy merosida milliy o'zlikni anglash masalasi tahlil etiladi. Tadqiqotda mutafakkirning jamiyat taraqqiyoti, ma'naviy qadriyatlar, milliy ong va madaniy o'ziga xoslik haqidagi qarashlari o'rganiladi. Shuningdek, Ahmad Donish asarlarida ilgari surilgan g'oyalar asosida milliy o'zlikni shakllantirish omillari, ularning tarixiy va zamonaviy ahamiyati yoritiladi. Muallif Donishning ma'rifatparvarlik faoliyati orqali milliy tafakkur va ijtimoiy ongni rivojlantirishga qo'shgan hissasini asoslab beradi. Tadqiqot natijalari bugungi kunda milliy qadriyatlarni tiklash va mustahkamlash jarayonida Ahmad Donish merosining muhim nazariy manba ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Ahmad Donish, milliy o'zlik, milliy ong, ma'rifatparvarlik, madaniy meros, ijtimoiy tafakkur, qadriyatlar, jamiyat taraqqiyoti, milliy identitet, falsafiy qarashlar.

XXI asrda globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va madaniy xilma-xillik sharoitida milliy falsafa va tarixiy merosni chuqur o'rganish dolzarb masalaga aylandi. Ayniqsa, O'zbekistonda so'nggi yillarda olib borilayotgan ilmiy-ma'rifiy islohotlar, milliy g'oya va qadriyatlar asosida barqaror jamiyat qurish siyosati doirasida tarixiy shaxslarning ijtimoiy-falsafiy merosiga qayta nazar tashlanmoqda. Ahmad Donish o'z davrining ziyolisi, faylasufi, adibi va islohotchi mutafakkiri sifatida, madaniyat masalasini nafaqat ijtimoiy rivojlanish vositasi sifatida ko'rgan, balki uni xalqning ruhiy holati, tafakkuri, erkinligi va ma'rifatga bo'lgan intilishining markaziy omili sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, jamiyatdagi madaniy taraqqiyot siyosiy va iqtisodiy islohotlardan ham oldinda turishi lozim, chunki aynan madaniyat orqaligina insonlar ongini o'zgartirish, ularni yangicha tafakkurga yo'naltirish mumkin bo'ladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda shakllanayotgan yangicha tafakkur, milliy tiklanish, ijtimoiy-ma'naviy yangilanish sharoitida Ahmad Donishning madaniyatga bo'lgan munosabati, uning falsafiy qarashlari va u orqali bergan g'oyalari o'zining nazariy va amaliy ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Aksincha, uning asarlari bugungi kundagi islohotlarga g'oyaviy zamin bo'lishi mumkin.

XIX asr Markaziy Osiyo xalqlari hayotida o'ta murakkab va muhim o'zgarishlar davri bo'lgan. Bu davrda mavjud bo'lgan Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari ichki siyosiy kurashlar, ijtimoiy notinchlik va tashqi bosimlar ostida yashagan. Ayniqsa, bu davrda Rossiya

imperiyasining harbiy va siyosiy bosimi kuchayib, hududiy jihatdan o'z ta'sirini kengaytirishga urinayotgan edi.

Aynan shu tarixiy vaziyat, siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, jamiyatda chuqur madaniy-falsafiy muammolarni yuzaga keltirgan. Ijtimoiy adolatsizlik, savodsizlik, ilmsizlik va feodal tartiblar oqibatida xalq ommasi ma'naviy turg'unlikda yashayotgan edi. Bunday sharoitda madaniy uyg'onish, islohot va yangilanish g'oyalari paydo bo'la boshladi.

XIX asrda faoliyat yuritgan ziyolilar – xususan, Ahmad Donish, Munis, Ogahiy, Fozil Namangoniy kabi mutafakkirlar – jamiyatni madaniy-ma'naviy jihatdan uyg'otish, isloh qilish zarur deb bildilar. Ayniqsa, bu jarayonda madaniyat tushunchasi markaziy o'ringa chiqdi.

Sharq falsafasida madaniyat tushunchasi qadimdan mavjud bo'lib, bu tushuncha asosan “odamiylik”, “insonparvarlik”, “ilm va hunar”, “axloq” kabi ijtimoiy-falsafiy mazmunlarda ishlatilgan. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi allomalar madaniyatni inson kamoloti bilan bog'lashgan. G'arbda esa madaniyat tushunchasi XVIII–XIX asrlarda ijtimoiy taraqqiyotning mezoni sifatida qarala boshlagan (J. Herder, E. Tylor, O. Spengler, A. Toynbee va boshqalar).

Ahmad Donish ilmiy faoliyati davrda madaniyat, ilm-fan va ma'rifat jamiyatni isloh qilishning asosiy vositasi sifatida ko'rilgan. Donish ana shu umumiy madaniy-falsafiy harakatlarning ilg'or vakili bo'lib, o'z qarashlarida madaniyatni jamiyat rivoji, milliy uyg'onish va ijtimoiy adolat bilan bog'lagan.

Ahmad Donish yashab ijod qilgan davrda Buxoro diniy konservatizm, fan va tafakkur erkinligining cheklanishi, zo'ravonlik bilan boshqaruv kabi muammolar bilan yuzlashgan edi. Ammo shu bilan birga, Buxoro madaniyat markazi sifatida o'z mavqeini saqlab turgan. Bu yerda ko'plab madrasa va kutubxonalar mavjud bo'lgan, lekin ularning faoliyati asosan diniy ta'lim bilan cheklanib qolgan. Donish, bu turg'unlikka qarshi kurashgan. U zamonaviy fan, texnika, ijtimoiy institutlar haqida fikr yuritgan va bu orqali o'z xalqini uyg'otmoqchi bo'lgan. Uning “Risola dar adobi madaniyat” (Madaniyat odobi haqida risola), “Navodir ul-vaqoe” kabi asarlarida madaniyat, tafakkur, islohot, adolat, axloq kabi kategoriyalar chuqur yoritilgan.

Ahmad Donishning madaniyat haqidagi qarashlari uning yozma merosida, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy islohotlarga doir asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi. U o'zining qarashlarini “Navodir ul-vaqoe”, “Risola dar adobi madaniyat”, “Tartibi mulk” va boshqa risolalarida bayon etgan. Donish nazarida madaniyat bu – insonning o'zini, jamiyatni va atrof-muhitni o'zgartira olishi, uni yanada adolatli, bilimli va ma'rifatli holga olib chiqishi mumkin bo'lgan kuchdir.

Ahmad Donishning madaniyat haqidagi fikrlariga ta'sir ko'rsatgan manbalarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Sharq falsafasi va ma'rifatparvarligi (Forobiy, Ibn Sino, Beruniy);
2. Islom diniy-madaniy merosi (Qur'on, Hadislar, fiqh va kalom ilmlari);

3. Yevropa madaniyati va islohotlar tajribasi (Rossiyaga sayohati davomida o'rgangan tajriba).

Ushbu manbalar Donish tafakkurida uyg'unlashgan holda, o'ziga xos mustaqil falsafiy tizimni vujudga keltirdi. Bu tizimda madaniyat vositasi orqali jamiyatning inqirozdan chiqish yo'llari izohlangan.

“Navodir ul-vaqoe” Ahmad Donishning eng chuqur ijtimoiy-falsafiy asarlaridan biridir. Bu asar axloq, siyosat, ijtimoiy munosabatlar, madaniyat va ma'rifat haqidagi chuqur tahlillar bilan boyitilgan. Asarda madaniyat inson axloqiy tarbiyasining asosiy omili sifatida ko'rsatiladi. Donish, amir va ulamolarni savodsizlikda ayblab, xalqning orqada qolishining sabablarini jamiyatdagi madaniyat inqirozida ko'radi: “Aqlsiz rahbar xalqni zulmatda saqlaydi, ilmsiz ulamo dindan ham, dunyodan ham bexabar qiladi”.

Donishning nazarida madaniyat – bu insonda aql, idrok, axloq, javobgarlik, tafakkur uyg'otuvchi kuchdir. U bu asar orqali madaniyatning ijtimoiy rolini chuqur anglatib beradi. Donishning siyosiy-falsafiy qarashlari “Tartibi mulk” risolasida bayon etilgan. Bu asarda u davlat boshqaruvi va ijtimoiy tartibga doir o'z fikrlarini ilgari suradi. Donish nazarida davlatning barqarorligi ham madaniyatga, ya'ni xalqning ma'naviy va aqliy holatiga bog'liq: “Saltanat madaniyat bilan mustahkam bo'lur, jaholat esa har qanday kuchni yemirur”.

Bu fikrlar orqali Donish davlat idoralarida madaniyatli insonlar bo'lishini, boshqaruvda aql va ilm ustuvor bo'lishi kerakligini urg'ulagan. Bu yondashuv bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ahmad Donishning madaniyatga bag'ishlangan risolasi – “Risola dar adobi madaniyat” asarida insoniy munosabatlar, axloqiy me'yorlar, adolat, halollik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar madaniyatning tarkibiy qismlari sifatida ko'rsatilgan.

Asarda muallif madaniyatni faqat tashqi madaniylik – kiyinish, gapirish, odob-axloq emas, balki ichki ma'naviy yetuklik, tafakkur darajasi, o'zini va boshqalarni hurmat qilish sifatida talqin qiladi. Bu jihatdan Donish zamonaviy pedagogik va axloqshunoslik g'oyalari bilan hamohang qarashlarga ega bo'lgan. Ahmad Donishning madaniyatga bag'ishlangan risolasi – “Risola dar adobi madaniyat” asarida insoniy munosabatlar, axloqiy me'yorlar, adolat, halollik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar madaniyatning tarkibiy qismlari sifatida ko'rsatilgan.

Ahmad Donish asarlarida madaniyat – ijtimoiy taraqqiyot, axloqiy yetuklik, ilmiy va tafakkuriy yuksalish vositasi sifatida talqin qilinadi. Uning fikricha, haqiqiy islohotlar, faqat madaniyat orqali amalga oshiriladi. U bu g'oyani o'z asarlarida nazariy va amaliy jihatdan asoslagan. Donishning madaniyat haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, XXI asr ma'naviy yangilanishining falsafiy manbai bo'la oladi.

Ahmad Donish o'zining falsafiy qarashlarida jamiyat taraqqiyoti uchun asosiy omillardan biri sifatida milliylik va diniy qadriyatlar uyg'unligini ko'rsatadi. U din va milliy qadriyatlarning bir-biriga zid emas, balki uyg'unlashgan holda mavjud bo'lishi kerakligini

ta'kidlagan. Donishning qarashicha, islom dini o'zbek xalqi qadriyatlari bilan uyg'unlashgan holda ijtimoiy hayotni tartibga solishi mumkin. Buning uchun esa diniy ta'limotlar mahalliy an'analar bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak. U, masalan, Qur'oni Karim va hadislar asosida ijtimoiy islohotlar zarurligini isbotlashga harakat qilgan.

Donish o'z asarlarida diniy fanlarni, ayniqsa fiqh, tafsir, hadis ilmlarini chuqur o'rganish bilan birga, ularni milliy urf-odatlar, ijtimoiy an'analar bilan uyg'unlashtirish g'oyasini ilgari surdi. Bu yondashuv, Donishning o'z davrida yangicha fikrlash va islohot zarurligi haqida bergan falsafiy asoslarining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, uning "Risola dar tarbiyat va madaniyat" (Tarbiyat va madaniyat haqida risola) asarida keltirilgan mulohazalar, jamiyatdagi axloqiy qadriyatlarni tiklash, milliy tarbiyani kuchaytirish, diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirish zarurati haqida bahs yuritilgan.

Bu g'oya bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy tiklanish va diniy qadriyatlarning uyg'unlashuvi asosida yangi ijtimoiy g'oyalar shakllandi. Davlat siyosatida "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari" tamoyili asosida olib borilayotgan islohotlar Ahmad Donishning ilgari surgan fikrlari bilan uzviy bog'liq. Donishning qarashlarida milliy taraqqiyotga erishish uchun jamiyatda ilm-fan, madaniyat va adabiyot rivojiga alohida e'tibor qaratilishi lozimligi haqida chuqur tahlillar mavjud. U o'zining "Navodir ul-vaqoe" asarida jamiyatdagi muammolarni ko'rsatib, ularni hal etishda bilim va madaniyat asosiy vosita bo'lishi kerakligini ilgari suradi.

Donish taraqqiyotning asosiy omili sifatida ma'naviy yuksalish, axloqiy yetuklik va ilmiy tafakkurni ko'rsatadi. U, ayniqsa, yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, maktab va madrasalarni isloh qilish zarurligini ta'kidlagan. Uningcha, "ilmga asoslanmagan taraqqiyot uzoqqa bormaydi", degan g'oya milliy uyg'onish mafkurasining poydevoriga aylanishi kerak. Shuningdek, Donish tomonidan ilgari surilgan madaniy islohotlar konsepsiyasi o'zbek jamiyatining modernizatsiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Uning qarashlariga ko'ra, milliy taraqqiyot quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshirilishi zarur:

- Ta'lim-tarbiyaviy tizimni modernizatsiyalash;
- Diniy ta'limotlarni zamonaviy tafakkur bilan uyg'unlashtirish;
- Adabiy merosni xalq ongiga yetkazish;
- Fan va texnologiyani rivojlantirish;
- Ma'naviy-axloqiy me'yorlarni mustahkamlash.

Bu jihatlar orqali Donish O'zbekistonda madaniy uyg'onish davriga zamin yaratgan mutafakkir sifatida baholanadi. Uning qarashlari nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi kunda ham milliy taraqqiyot strategiyasida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Ahmad Donish o'zining ilmiy, falsafiy va adabiy merosida milliy va madaniy qadriyatlarni yuqori darajada ta'kidlagan. Uning asarlarida milliylik va madaniyat masalalari,

ayniqsa, xalqning o'ziga xos identitetini anglash, uni saqlash va rivojlantirish zarurati keng yoritilgan. Donishning falsafasida madaniyatni xalqning o'ziga xos tarixiy, ijtimoiy, va ma'naviy negizi sifatida ko'rish, uning taraqqiyotidagi o'rni, milliy mustaqillik va erkinlik g'oyalari bilan chambarchas bog'langan. Ahmad Donish o'zining ilmiy, falsafiy va adabiy merosida milliylik va madaniyatni eng muhim o'rinlardan biriga qo'ygan. Uning falsafasida madaniyat xalqning o'ziga xos dunyoqarashi, tarixiy rivojlanishi va ma'naviy negizidir. Madaniyat va milliylik, nafaqat o'z vaqtida, balki hozirgi kunda ham har bir jamiyat uchun eng asosiy qadriyatlar sifatida qaraladi. Ahmad Donishning fikriga ko'ra, madaniyatning saqlanishi va rivojlanishi, milliy o'ziga xoslikning tiklanishi va mustahkamlanishi jamiyatning barqarorligini va taraqqiyotini ta'minlash uchun zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Рачабов З. Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. – Душанбе, 1964. – С. 282.
2. Багоутдинов А. М. Очерки по истории таджикской философии. – Сталинабад, 1961. – С. 282
3. Ahmad Donish. Navodir –ul vaqoe. Fors-tojikdan tarjima qiluvchilar. Alixonto'ra Sog'unuy va A.Xamroyev. Toshkent-Istanbul 2021. B-17.
4. Гафуров Б. Г. Толькон. Китоби 2. – Душанбе, 1985. – С. 280
5. Ленин В. И. Пробуждение Азии // Полн. Собр. Соч. Т. 23. – С. 145-146.